

Espelandfunnet; gull og offer i eldre jernalder

MORTEN RAMSTAD

Et nytt arkeologisk funn vitner om at det for over 1500 år siden ble lagt ned gull på Espeland utenfor Bergen. De arkeologiske undersøkelsene av funnstedet gir et innblikk i årsaken bak nedleggelsen.

Kan dette ha vært et hellig sted, en plass til offer for gudene, som gave eller betaling for bedre tider?

Inntil ei stor steinblokk på Espeland ble det i april 2021 gjort det største arkeologiske gullfunnet på over 50 år på Vestlandet. Det er imidlertid ikke bare størrelsen på funnet som gjør det spesielt. I det følgende skal vi se at det er en rekke andre forhold som gjør at Espelandfunnet også er viktig i en nasjonal sammenheng. Funnet bidrar med ny kunnskap om eldre jernalder, samfunnsforhold, kult og nedleggelse.

Registrering og utgraving

I forbindelse med planene om ny bygging av ny vei (E16) og jernbane mellom Bergen og Voss foretok arkeologer fra Vestland fylkeskommune i april 2021 arkeologiske registreringer på Espeland i Arna. Ved hjelp av gravemaskin og maskinell sjaktning ble det foretatt grundige undersøkelser av planområdet. På det som må omtales som en marginal gård for jordbruk, beliggende midt mellom Haukelandsvatnet og Arnavågen, ble det som forventet ikke gjort særlig mange funn. Det ble imidlertid påvist fortidig aktivitet i form av dyrkingslag, en kokegrop og noen andre mer vanskelige tolkbare spor i undergrunnen.

Arkeolog Lars Jølle Berge ble imidlertid oppmerksom på ei stor steinblokk som befant seg helt i utkanten av utmarka. Ved slike store steinblokker er det ofte gjort ulike funn fra forhistorisk tid, og han besluttet derfor å anlegge ei sjakt helt inntil vestsida av steinblokka.

I opprensing av sjaktprofilen ble Berge oppmerksom på noe som skinte i jordmassene. Ved nærmere undersøkelser viste

Fig. 1 | Gullringene fra Espeland, det største gullfunnet på over 50 år på Vestlandet.
Foto Adnan Iagic, © Universitetsmuseet i Bergen.

Fig. 2 | Gullringene er her synlig i profilen.
Foto © Universitetsmuseet i Bergen.

det seg at det var små ringe i metall som så mistenkelig ut som gull. Universitetsmuseet i Bergen ble tilkalt og i felleskap kunne vi raskt fastslå at vi her sto overfor et svært uventet og spektakulært funn. Det var utvilsomt ringe av gull som stakk ut av jordprofilen. Alle de andre arkeologene i felt stimlet sammen. Spørsmålet vi diskuterte mellom oss var hvor mange ringe var det snakk om og hvor stort funnet kunne være?

Den arkeologiske undersøkelsen

Gullringene befant seg nærmere 60 cm ned i gamle dyrkningslag (figur 2). Mellom den eksponerte profilen med dyrkingsmasser og steinblokka var det om lag 5-10 cm med jord.

Siden avstanden fra kanten av jordprofilen inntil steinblokka var svært smal var vi redd for alt skulle rase ut. Det ble derfor besluttet at vi først skulle rense opp profilen, deretter dokumentere den med tegning og foto og så grave ut selve funnet. Til slutt skulle vi undersøke alle jordmassene i den eksponerte sjaktprofilen, noe som tilsvarte et område på om lag to meter langs nordvestsiden av steinblokka.

Under utgravingen av gullringene viste det seg at funnet var langt større enn først antatt. Til slutt kunne vi ta ut en stor

jordklump der det var synlig en anelig mengde med ringer. Selve klumpen med jordmassene stammet fra et område helt inn mot steinen, og berget var svakt overhengende over funnstedet.

Jordmassene som inneholdt ringene, ble lagt i en plastboks (figur 3). Denne ble så pakket inn og umiddelbart fraktet til Universitetsmuseet for videre håndtering og rensing av museets arkeologiske konservatorer.

De påfølgende dagene fortsatte vi å grave ut og undersøke den gjenværende profilen inntil steinblokka. Alle jordmassene ble vannsåddet gjennom 4mm netting for å undersøke om det kunne skjule seg flere funn. De allerede oppgravde massene fra sjakta framfor steinen ble lagt opp på en presentasjon og spredd utover. Dette ble så gjennomgått med metall søker uten at det ga noe utslag etter metall. Det ble og gjort søk andre steder ved steinen uten at det ble gjort funn. Her må vi huske på at ringene ble funnet helt tett inntil steinen, og nærmere 60 cm under overflaten. Det er derfor høyst tvilsomt at det i det hele tatt ville ha gjort utslag med metalldetektor dersom en hadde søkt på overflaten før sjakta ble anlagt.

De to påfølgende arbeidsdagene gikk med til å beskrive funnsammenhengen samt å undersøke de resterende jordmassene inntil bergblokka. Like før vi var ferdige, og under sålding av en av de siste bøttene, ble det gjort nok et funn. Denne gangen av en liten gullspiral på under 2 cm. (Fig. 5) Funnstedet var fra en sprekke i berget omlag 1,2 m fra forrige funn. Det var derfor helt klart at vi stod overfor to separate hendelser, en knyttet til nedleggelsen av gullringene og en til nedleggelsen av spiralen.

Etter at vi var ferdige returnerte gravemaskinen og fylte igjen sjakten framfor steinen. Dersom nye E16 og jernbanen mellom Bergen-Voss realiseres og disse arealene blir berørt av planene vil det selvsagt være aktuelt å komme tilbake for å undersøke om det kan skjule seg flere funn i området.

Gullfunn på Vestlandet

Fra Universitetsmuseet i Bergens distrikt (Vestland fylke og Sunnmøre) har vi gjennom årenes løp fått inn liknende gullfunn bestående av ringer og små barrer. De fleste er tilkommet som løsfunn, det vil si at de er sendt inn til museet av lekfolk. Storparten er også gjort for svært lenge siden. Funnomstendighetene er heller ikke ofte så godt kjent. En del gull av denne typen er funnet ved utgravinger av gravhauger og er utvilsomt lagt ned som gravgaver sammen med den

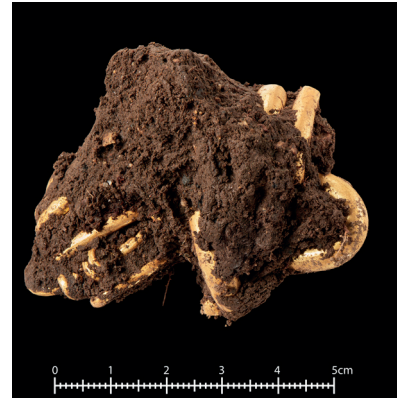

Fig. 3 | Gullringene rett etter at det er tatt ut fra profilen.
Foto Adnan Icajic, © Universitetsmuseet i Bergen.

Fig. 4 | Avklipt bit av betalingsring fra eldre jernalder. Vekten var 3,24 g. Funnet ble gjort på dyrket mark, men i bakgrunnene ser vi flere av de store gravhaugene som finnes på Mardal i Gloppen. Foto © Universitetsmuseet i Bergen.

avdøde. I underkant av 20 av funnene er imidlertid markfunn gjort av lekfolk under jordarbeid og lignende¹. Flere av disse er og funnet på mer spesielle steder som inntil store jordfaste steinblokker². Et eksempel på dette fra Vestlandet er fra Høvik i Stardalen i Jølster der det i 1883-84 under en bortsprengt stein ble funnet to gullstenger, en liten gullbarre og seks gullbrakteater med en samlet vekt på 30g (B4258).

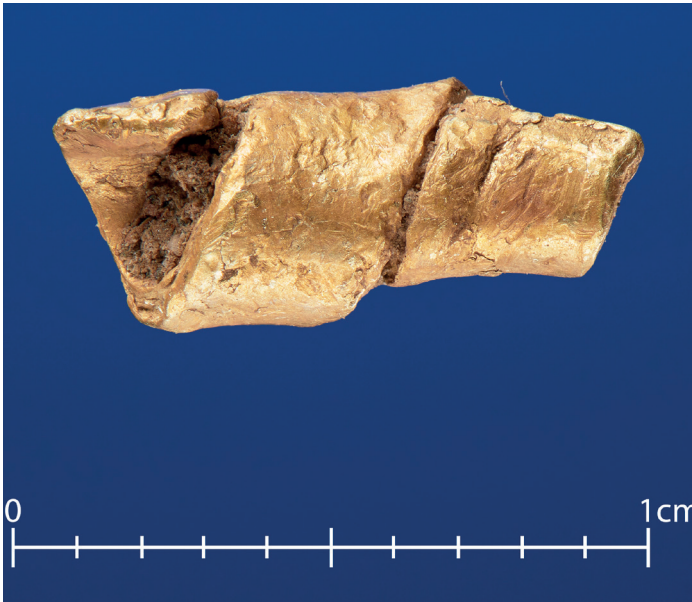
De siste 10 årene har det nasjonalt vært oppsving av forhistoriske gullfunn knyttet til at metallsøking har blitt stadig mer populært i Norge. Dette har blant annet ført til funn av et ganske likt, men over dobbelt så tungt gullfunn på Skaun i Trøndelag i 2016. Ellers er de fleste funnene som er gjort langt mindre enn Espelandfunnet. De fleste består faktisk av små avklippede biter og stenger på noen få gram.

Det siste funnet som ble gjort på Vestlandet av denne typen bestod av en avklippet betalingsring på 3,24g (B18573). Funnet ble gjort i forbindelse med metallsøking på Mardal i Gloppen i Nordfjord på dyrket mark framfor et område med store og mektige gravhauger (figur 4). Universitetsmuseet gjennomførte en liten ettergraving på stedet der funnet ble gjort i oktober i 2020. Vi fant verken mer gull eller andre gjenstander. Det ble heller ikke gjort observasjoner eller annet som indikerte at gullbiten var lagt ned intensjonelt. Trolig har det vært et tun i eldre jernalder i nærheten av funnstedet. Vår tolkning er at biten ble mistet i dette området en gang i eldre jernalder. Det kan heller ikke utelukkes at massene gullbiten lå har blitt tilført jorden i forbindelse med arbeid en gang i moderne tid. Funnomstendighetene viste seg dermed å være relativt lik de fleste andre tilsvarende funn som blir gjort i Norge.

Funnanalyse og vekt

Så snart Espelandfunnet kom til museet tok museets konserveratorer til med å rense bort jordmassene som omsluttet gullet. Det første viste seg å bestå av syv ulike ringer festet til en stor oval løkkeformet ring (figur 1). I funnkatalogen er det beskrevet slik av funnansvarlig Melanie Wrigglesworth på Avdeling for samlingsforvaltning:

«Gjenstanden består av en oval, løkkeformet ten, med syv ringer heftet på enten direkte eller indirekte. Alle ringene er glatte med rundovalt tverrsnitt og en til to vindinger. Tenen har rundt tverrsnitt og smalner mot endene, som overlapper hverandre. På denne tenen henger to store ringer, en mindre ring og en tynnere sammenpresset ring eller løkke med hovedsakelig oval form der det henger tre små ringer. Den

tynne løkken er formet av en ten med rundovalt tverrsnitt som smalner mot en ende. Den tynneste enden er bøyd i motsatt retning og låser de tre små ringene som er tredd på tenen».

Etter at all jorden var fjernet var det tid for å veie funnet der det viste seg at den samlede vekten var på 155,6g. Det kunne dermed fastslås at funnet ikke bare er det største fra Universitetsmuseets ansvarsområde på 50 år, men det er også blant de største arkeologiske gullfunn i Norge innenfor det samme tidsrommet.

Hva så med den lille spiralen? Også den er av gull. Lengden er bare 1,9 cm, bredden er 2,5-4 mm mens den har et flatt tynt tverrsnitt på 1,5-2 mm (figur 5). Under rensing ble det i jordmassene innenfor spiralen påvist spor etter mineralisert tekstil. En tolkning er at dette kan være rester etter en ullsnor eller lignende. Arkeologen Svante Fischer, som er en ekspert på nettopp offerfunn fra elder jernalder inneholdende gull, har opplyst at spiralen trolig har sittet rundt et snøre. Slike er kjent i form av halsbånd fra tidens kvinnegraver.

Betalingsringer og ringenes herrer

Tilsvarende gullringer som de vi har funnet på Espeland omtales i litteraturen gjerne som betalingsringer. Hva menes så med begrepet betalingsringer?

Fig. 5 | Den lille gullspiralen har trolig hengt på et halsbånd.

Foto Adnan Icacic, © Universitetsmuseet i Bergen.

Betalingsringer er gull som er omsmeltet til ringer. I enkelte tilfeller kan ringene også komme fra gjenstander som ikke er omsmeltet, men som er av en spesiell type eller har en spesiell funksjon, som også kan ha en symbolsk verdi. Sistnevnte kan og være tilfelle for ringene i Espelandfunnet (personlig kommunikasjon Svante Fischer).

Selve betalingsringene viser tilbake til en tid lenge før pengeøkonomien. Ved behov kunne man klippe av en bit av gullet der vekten på avklippet bestemte verdien. Det er likevel ikke snakk om et vanlig betalingsmiddel. Trolig er avklippene brukt i spesielle sammenhenger slik som for eksempel til gaver til undersåtter, betale bøter og blodpenger eller som gave til gudene ved ofringer.

Betalingsringer av denne typen dateres til de arkeologiske periodene yngre romertid (200-400 e.Kr) og folkevandringstid (400-550 e. Kr). På denne tiden sirkulerte det svært mye gull blant de germanske stammesamfunnene i Skandinavia³. Dette tidsrommet er derfor ofte omtalt som gullalderen i forhistorien.

En rekke øvrige funn viser til relasjoner mellom Skandinavia mot Sør- Europa og Romerriket. Trolig er det meste av dette gullet omsmeltede romerske gjenstander og mynter som har havnet her nord enten som gaver eller betaling til germanere som har tjenestegjort for romerne eller som løsepenger for å hindre germanske stammer fra å angripe.

Gullet viser til tette relasjoner mot Sør- Europa og Romerriket. Selv om Nord-Europa og de germanske stammesamfunnene som holdt til her aldri ble en del av Romerriket må mye av samfunnsutviklingen her forstås på bakgrunn av forhold som gjorde seg gjeldene her i løpet av romertiden (0-400 e.Kr.). Når det Vestromerske riket faller sammen i år 476 e.Kr., opphører og flommen av gull nordover til Skandinavia. Fra dette tidspunktet foregår det derfor utstrakt hjemlig bearbeiding og omsmelting av tidligere ervervet gull.

Skattegjemme eller offer

En forklaring på Espelandfunnet er at gullringene er et skattegjemme. Det kan for eksempel tenkes at de ble gravd ned i ufredstid for å unngå plyndring av det verdifulle gullet. Skatten kunne graves opp igjen når det var mer fredelige tider. I en artikkel kalt Folkevandringstidens gullskatter i Norge fra 1956 viser arkeologen Jens Storm Munch til at markfunnene fra eldre jernalder og da spesielt folkevandringstid består av <hele smykker og prydgjenstander, dels som mindre eller

større gullstykker beregnet til betalingsmiddel. Der funn-opplysningene er noenlunde fyllestgjørende, viser det seg at skattene er kommet for dagen ved stor stein, i en ur, opptil en bergvegg, inntil et tre eller gjemt på annen måte. Rent generelt må vi derfor forstå skattefunnene som samlede nedlegginger av verdigjenstander, gjemt vekk på en slik måte at de er beskyttet mot tyveri og plyndring».⁴

Det er imidlertid en rekke sammenfallende momenter som henleder til en mer rituell forståelse av funnet.

Flyttblokka der funnet ble gjort skiller seg ut i landskapet, og det er ingen lignende steiner eller andre tilsvarende formasjoner i nærområdet (figur 6). Fasongen er tilnærmet rektangulær, den er mellom 10-12 m lang, 3-5 m bred og omlag 2,5 m høy. Selv om steinen framstår som monumental i landskapsrommet er den ikke synlig før en kommer inn på flatene like ved den. Universitetsmuseets arkeolog Yvonne

Fig. 6 | Flyttblokka der funnene ble gjort.
Foto © Universitetsmuseet i Bergen.

Dahl viser derfor til at steinblokka er iøynefallende, men skjult på samme tid.

Vestsida av steinen står i skyggen det meste av dagen. I april da undersøkelsene ble gjort skinte sola først på ettermiddagen på funnstedet. Stedet der den lille gullspiralen ble funnet var på dette tidspunktet i skyggen hele dagen.

Selve steinblokka befinner seg i grensen mellom innmark og utmark og betegner slik en grense i landskapet. Det er videre verdt å merke seg at nordenden av steinblokka markerer grensen mot et oppkomme som fungerer som drikkevannskilde for gårdsbruket på stedet. Ifølge grunneier har oppkommet aldri tørket ut. En annen interessant informasjon var at de heller ikke har opplevd at oppkommet fryser til om vinteren. Oppkommet renner i dag mot nord ned til et oppdyrket våtmarksområde med konstant overvann (Figur 7). Basert på dagens topografi og landskap er det mye som tyder på at dette området kan ha vært et lite tjern eller kilde i jernalderen, som nå er tilgrodd.

Fig. 7 | Oppkommet og den vasstrukne marka i forkanten av steinblokka. Kan det her ha vært en liten kilde i jernalderen?

Foto © Universitetsmuseet i Bergen.

En stor mengde arkeologiske funn fra Skandinavia vitner om at steinblokker og vannkilder har vært blant de vanligste stedene for ofringer i forhistorien. Her er det lagt ned verdifulle gjenstander som steinøkser og flintdolker i steinalderen mens en i bronsealderen har lagt ned smykker og våpen, til og med musikkinstrumenter i form av bronselurer. Fra jernalderen peker de samme stedene seg ut med funn av gull og annet edelmetall, men også våpen, båter og skip og en rekke andre spesielle funn. I jernalderen er til og med mennesker lagt ned som offer til gudene i myrene.

Mot utmarka grenser dessuten flyttblokka mot ei steinur. Det er derfor interessant å merke seg at også steinurer er kjent sted for arkeologiske funn av rituell karakter. Både i eldre folketro og fra samisk og norrøn religion er det dessuten mange myter og religiøse forestillinger knyttet til nettopp flyttblokker, våtmarksområder og steinurer.

Svintræsteinen

Lokalt er steinblokka kjent under navnet Svintræsteinen. For å få mer informasjon om hva dette navnet kunne bety ble det tatt kontakt med den norrøne filologen og stedsnavnforskeren Eldar Heide ved Høgskulen på Vestlandet.

Heide kunne fortelle at Svintræsteinen står for «Svin – træde – steinen», hvor ordet *træde* betyr et inngjerdet jordstykke. Fra jernalder er det kjent at germanerne inngjerdet lunder og hellige steder. Kan derfor navnet indikere at området har hatt en slik funksjon, eller er det snakk om en mer funksjonell forklaring der området var inngjerdet for å hindre beiting. Noe som underbygger førstnevnte tolking er både gullfunnene som ble gjort, men og at Svintræsteinen befinner seg på en plass som har en rekke ulike kvaliteter knyttet til grensesetting i landskapet. Sammenholdt gir derfor dette assosiasjoner som vi finner igjen i jernalderens hellige lunder.

Maktes språk og allianse med gudene

Selv om gull og edelmetall i eldre jernalder fungerte som verdimåler og betalingsmiddel hadde det trolig også en symbolsk verdi og kraft som gikk langt utover dette. Ifølge Jens Storm Munch hadde gullet en funksjon «i det gamle ættesamfunnets regler om bøter og derfor ble sett på som slektens symbol»⁵.

Arkeologen Lotte Hedeager omtaler gullet i eldre jernalder som maktens språk og knytter det til elitene og aristokratiet i datidens samfunn. De som kontrollerte og distribuerte gullet,

toppen av samfunnseliten, betegnes derfor av Hedeager som ringenes herrer.

Dette gjorde at gull, og gjenstander av gull, også kunne ha et potensial som politisk medium⁶. Gullfunnene i Skandinavia fra denne perioden kunne dermed fungere som symbol på allianser, mellom ledende slekter og personer i datidens ideologiske og politiske landskap. En viktig dimensjon var at menneskene og kunne inngå i allianser med gudene. Dette er, ifølge Hedeager, en av årsakene til at vi finner så mye gull fra denne perioden ofret gjennom nedleggelse i våtmark eller i jorden på særlig hellige steder⁷.

Et hellig sted for offer til gudene?

Fra Norge er det kjent om lag 150 små og store skattefunn fra eldre jernalder av denne typen. Funnet fra Espeland er i denne sammenhengen viktig. Ikke bare er det svært stort, men det er i motsetning til de fleste øvrige av funn av denne typen påvist i forbindelse med en arkeologisk undersøkelse. Dette innebærer at vi har langt mer informasjon om funnsammenhengen enn vi som regel har. Funnsammenhengen sannsynliggjør at gullet er lagt ned som et offer til gudene, og at steinen ved kilden har vært et hellig sted.

Kronologisk er det få holdepunkter ved gjenstandene som er lagt ned ved Svintræsteinen annet enn at de trolig er deponert en gang i slutten av yngre romertid eller folkevandringstiden. Trekull fra dyrkningsmassene som omsluttet funnet ble C-14 datert til overgangen mellom romertid og folkevandringstid⁸. Men når dyrkningslaget omsluttet funnet, eller om funnet ble gravd ned i dyrkningslaget vet vi ikke.

Gullalderens slutt

Det er her argumentert for at områdene ved Svintræsteinen, og muligens også våtmarksområdet/oppkommet som steinen grenser til mot nord fungerte som et hellig sted i eldre jernalder (figur 7). Det er videre klart at den lille gården som befinner seg på stedet i dag ikke ville hatt de ressurser og det overskuddet som skulle til for å tilegne seg den mengden gull som her er deponert. I stedet kan vi forestille oss at dette har vært et offerområde for en lokal elite og aristokrati, med vide forbindelser i Skandinavia og videre sørover. Disse har trolig hatt tilholdssted på en mektig gård, kanskje i områdene ved Arnavågen som utmerker seg med mange og rike funn fra senere i jernalderen? Vi kan se for oss at dette har vært mennesker med politiske og religiøse ambisjoner som har spilt en sentral rolle i Bergen-Arnaområdet.

Det kan være mange årsaker til nedleggelsen av gullringene. Folkevandringstiden var en svært urolig periode, kanskje var nedleggelsen et ledd i å sikre gudenes gunst i en ustabil og farlig tid? Enden på folkevandringstiden markerer og slutten på de rike gullfunnene i Norge. Årsaken til periodens slutt er mange og sammensatte, men synes relevant også i dag. Trolig skyldes sammenbruddet en klimakrise blant annet forårsaket av vulkansk aktivitet, denne er nok også forsterket gjennom utbruddet av den såkalte justinianske pesten som feide over store deler av Europa på 500-tallet. Det som er sikkert, er at selv ikke nedleggelsen av kostbare gullringer var nok til å stoppe de store katastrofene som traff samfunnene i Skandinavia ved slutten av folkevandringstiden.

1. Munch regner i 1956 at av 125 skattefunn fra folkevandringstid i Norge så er 20 gjort i Vestland og Møre og Romsdal (Hordaland 11, Sogn og Fjordane 7 og Møre og Romsdal 1) (Munch 1965, tabell 1). Etter dette er det tilkommet funn både i Møre og Romsdal og i Vestland slik at tallet er noe høyere i dag.
2. (Bøe, J. 1921. Norske gulfund fra folkevandringstiden, Bergens Museums Årbok. 1920-21, s. 44).
3. I Vest-Norge skiller sammensetningen av gullfunnene seg noe fra Sør-Skandinavia. Hovedmengden av funn hos oss er betalingsgull i form av ringer, mens romerske mynter og gullbrakteater er vanligere i Danmark, Sverige og på øyene i Østersjøen. Men også andre funntyper er kjent fra alle områdene.
4. Folkevandringstidens gullskatter i Norge, Viking. Tidsskrift for norrøn arkeologi. 1956. Bind XX, s. 98.
5. Munch. Folkevandringstidens gullskatter i Norge, Viking. Tidsskrift for norrøn arkeologi. 1956. Bind XX, s.113
6. Munch, J. S. 1956. Se diskusjon i Ringstad, B. 2015. En gullskatt fra Tornes i Romsdal. Viking. Norsk arkeologisk årbok. Bind LXXVIII 2015, 141-168.
7. Hedeager L. Iron Age Myth and Materiality: An Archaeology of Scandinavia AD 400–1000, London 2011. Se og Hedeager i Norgeshistorien på nett, Alliansens pris, <https://www.norgeshistorie.no/folkevandringstid/0610-alliansens-pris.html>
8. Kalibrert, 2 sigma (95,4%): 265 -273 AD(3,6%), 354-420 AD, (91,8%)